

Freud húga, avagy az őrültség irodalmi szerepe

1

Ennek is meg kellett történnie. Freudról már számos memoár és jó néhány vaskos, úgy amennyire tudományos életrajz született. A múlt század vége felé, Freud irodalmi teljesítményként is becses esetleírásai alapján a nem-fiktív és a fiktív kölcsönös játékára épülő angol posztmodern regényt is olvashattam. Egy elképzelt nőbeteget állít központba, a mestert rajta keresztül látva-láttatva [D. M. Thomas, *A fehér hotel*]. Nemrég pedig a macedón Smilevski az egykor tényleg élt húgot tette kevésbé talányos regénycímmé [*Freud húga*]. Mindkét mű narrátora a holokausztban elpusztított főhősnő. Az utóbbit sok évtizeden át a szoros véséji kötelék is Freud közelében tartja. Mindazonáltal keresztnevéen [Adolfina], férj- és gyereknélküliségén, életkorán, valamint azon kívül, hogy világhíres bátyja szerint négy húga közül „Dolfi a legaranyosabb”, szinte semmit nem tudunk róla. Ez fellép[te]tésének alig fékezhető szabadságot kínál. A Freudról szóló pontosan dokumentált feljegyzés szinte korlátlanul összefonódhat a képzeletbelivel, a kitalálttal. Az olvasót az elbeszélés elhithető ereje hol magával sodorja, hol kilépve a fikcióból kíváncsian kérdi, hogy mindebből mi „igaz”. Ily közeli bepillantás a gyerek, a serdülő, a felnőtt Freud érzés-és gondolatvilágába bizsergető képzetársításokat indít el.

A két regény művészi értéke, eredetisége közötti különbséget félretéve, markáns eltérés, hogy az első meghatározó alakja – a nem-fiktív Freud tényleges pácienseihez hasonlóan – lelkileg sérült ugyan, de sem ő saját magát, sem ő[ke]t Freud nem tartja őrültnek. Nem így a regénybeli hóg. Anyja létének jogát is megtagadta, amit tetézett egy lelkibeteg-öngyilkos férfival való sehová nem vezető viszonya és kényszerű abortusza. Végül követi a régóta elmeklinikára került barátnőjét. [Ezúttal is megjelenik egy, a regényen kívüli világban híres férfiú, Gustav Klimt, akinek Klára nevű – a változatosság kedvéért – nővére valóban súlyos depresszióban szenvedett.] Jóllehet a regénybeli nővér régóta úgy érezte, hogy megtalálta otthonát, a hóg még korábban vitába száll az intézmény vezetőjével.

„– Boldog lehet, hogy barátnője Bécsben őrült meg.

– Klára nem őrült. Csak kis időre van szüksége, hogy megint önmaga legyen.

– És mit gondol: mi az örület? Valami szörnyeteg állapotot? Nem: az az állapot, amikor az ember nem önmaga.

Évek múlva, reményvesztetten Adolfina sem leli önmagát, és ekkor költözik be Klarához, aki hatalmas közhellyel vigasztalja: »Az élet fáj. De majd az is elmúlik.« Nem mellékesen az intézmény vezetőjét dr. Goethének hívják. Keresem, mire megtalálom, a mindentudó névadó hogy is írta annak idején? »Lelke forrong, vonzza a távol, / Örültségét maga is sejti már...«

Ha mása nem is marad Adolfinának, töprengésre való ideje kimeríthetetlen. Úgy véli, hogy mint minden ember[í], az örület is *saját korának gyermeke, de az örület jellemzői minden korban azonosak*. Az Én széthasadása, a megszállottság [főként

démonoktól, ördögi erőktől), kényszeres félelem az üldözöttségtől, öngyűlölet, halálvágy, az elme elborulása, tébolyodottság – veszi számba. Egy nőbeteg kiáltásait hallja: „Én nem vagyok! Nem vagyok! Nem vagyok!” Az öreg Hölderlin jut eszébe, aki egy fán hintázva a költészetéről faggatókat elzavarja. „Én már nem az vagyok, aki voltam, valaki más vagyok. És most már nem lehetek az, aki voltam.” Az önelidegenedés a nemlétezéssig fokozódhat, mint annál a fiatal férfibetegnél, aki tút dőf az ujjába, hogy érezze: él. És az, aki önmaga helyett másokat él meg nemlétezőnek? Jóllehet az örültséggel a fájdalomteli üresség élménye is vele járhat, Adolfina saját tapasztalata szerint az örültség néha menekülés a fájdalomból a tompaságba, olykor pedig a még nagyobb fájdalomba. Az én és a világ közötti kapcsolat megszakad. Hiába erőlködik, nem találja helyét az időben, vagy kilátástalanul elvesz a térben. Dürer *Melankóliája* egyenesen neki van címezve. Alig tud elválni tőle, hogy aztán Nerval öngyilkossága előtt papírra vetett sorai bukkanjanak fel benne: „fényes lantom fölött – mert csillagom halott, / a melankólia fekete napja reszket.” Majd van Goghnak a Saint-Rémy elmeegógyintézetből írt levelére gondol. A festő arról számol be, hogy mióta az örültek közé került, csökkent a félelme, hogy mi lesz vele, ha ő is hozzájuk hasonlóvá válik. Ez se borzalmasabb, mint ha másban pusztulna el.

„Dr. Goethe néha előadásokat tart nekünk és elmagyarázza az örültség mibenlétét, mert úgy gondolja, ezzel segít nekünk megérteni önmagunkat” – számol be Dolfi bátyjának.

„– Még mindig az örültség szót használja?

– Azt mondja, ha az örültséget pszichózisnak nevezi, az örültségünk megnyilvánulásait pedig szimptomáknak nevezi át, azzal csak saját maga és miközöttünk növeli a távolságot.”

De e távolság nélkül nincs gyógyulás – véli Freud. Húga azzal tromfolja le, hogy itt senki sem beteg, csak a saját világában él. Mióta idejött, semmi se fáj, mintha a múlt meg se történt volna. Ám kizárólag a saját világában élni nem maga a betegség? Voltaképpen Adolfina is ellentmondásosabbnak látja és ezért jegyzi fel mottóként Klára aforizmáját: *Minden normális ember egyformán normális, s minden bolond a maga módján bolond*. Ha, eltérően a két barátnőtől, nem zavarna az erős áthallás az *Anna Kareninából* („A boldog családok mind hasonlók egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az”), akkor sem tapsolnék. Sőt, akkor sem, ha elfogadom, hogy az olyan intelligens személyek, amilyen Klára vagy Adolfina, állapotuk/helyzetük következtében, a messze távoli [netán csak annak látszó?] egészségeseket-normálisakat egymáshoz hasonlóknak látják. Mármint önmagukhoz képest. De nem így van ezzel mindenki: saját magát (és csoportját) markánsan egyedinek tekinti az idegenekhez [egyöntetű másokhoz] képest? Az effajta kategorizálás ugyancsak maga a normalitás, amennyiben annak ítéhető bármi, ami általános tendencia. Ettől a regénybeli hűg sem tudott eltekinteni, holott részletesen idézi, mire figyelmeztet a nem-fiktív Freud: „még azokban a helyzetekben is, amelyekben leginkább eltávolodnak a külső világtól, a páciensektől felépülésük után megtudjuk, hogy lelkük egy zugában, még akkor is ott rejtőzött a normális személyiség, aki mintegy közömbös megfigyelőként szemlélte a betegség lefolyását” [*Bevezetés a pszichoanalízisbe*].

Önbiztatásként se lebecsülendő. Függetlenül attól, hogy pillanatnyilag milyen kétségbeesettnek vagy még annak sem érzi magát, és mi mindenre képtelen, a ki-

lábálás-visszatérés lehetséges – ha nem is garantált és nem egyszer s mindenkorra szól. Az örültség tehát éppen olyan betegség, mint számos más kórság: gyógyítás-ön-gyógyítás, de akár spontán gyógyulás is ott van a kilátások között, ahogy Adolfiná sorsa is tanúsítja. Végül is úgy amennyire ép lélekkel tudta elhagyni az intézményt, más kérdés, hogy később húgaival együtt áldozata lett a múlt század legvéresebb, ám cseppet sem fiktív abnormalitásának. A rák miatt bátyja ezt már nem érthette meg.

Az ő tétele egyben arra is utal, hogy a normalitástól az abnormalitásig és viszont, kitaposott és be nem járt utak vezetnek. A két véglet és számos átmenetük inkább dinamikus, semmint szilárdan rögzült állapot. Ahogy Klára visszahangozza a mester előbbi kiegészítő felismerését: „Valójában minden normális személy csak átlagosan normális. Énje ebben vagy abban és kisebb vagy nagyobb mértékben közel áll az elmebetegéhez.” Ennyivel azonban Klára mégsem éri be, amit nem csodálok. Végül is ott a mindnyájunk feje felett lebegő kérdés: *mit jelent normálisnak lenni?*

Goethe doktor kész a válasszal: képesnek lenni a *világ törvényei szerint funkcionálni, amelyben élünk*. Tartok tőle, hogy a nevelőd éppúgy elégedetlen, mint Klára. „Ha ezt a logikát követjük, mondhatjuk azt is, hogy a normalitás semmi egyéb, mint behódolás a fennálló normáknak.” Nem tudom eldönteni, hogy az elégedetlenség a fennálló normáknak, vagy a definíciónak, netán mindkettőnek szól. Mindenesetre helyeslem Klára következő kérdését: ugyan honnan tudja a magabiztos pszichiáter, hogy az intézményében kell tartania azokat, akik haza kíváncsoznak? A választól nem esik hasra: „az örületben ott rejlik annak a lehetősége, hogy megszegjék a törvényt.” Riposztja nemcsak logikailag, de empirikusan is hibátlan: ezen az alapon „az egész emberi fajt börtönbe és örültekházába” kellene zárni. Klára éles elméje dr. Goethét kizökkenti fölényéből: „Talán az örülethez vezető első lépés az az érzet, hogy a világot börtönnek élik meg.” Csak éppen ez az érzet el-elfog minden gondolkodó elmét, és ehhez se kórosnak, se egzisztencialistának nem szükséges lenni.

Adolfiná és Klára, egymásnak adva a szót, megpróbálják elmondani, hogy nekik közvetlenül mit jelent az örültség. „Olyan, mint egy evező, amely víz helyett falnak ütődik, újra meg újra. Egy pont, amely egy helyben szalad. Kilincs nélküli ajtó. Álom hullik a szembogárba. Szembogár hullik az álomba.” Csakhogy „a normalitást és az örültséget a kölcsönös meg nem értés választja el egymástól” – vágja rá dr. Goethe. Klára ezúttal is eredetibb: „Az örület nem érti meg önmagát, és a normális sem érti önmagát. Ha a normális figyelmesen pillant az örületbe, meglátja ott nemcsak az örület, hanem saját maga elviselhetetlen igazságait is.”

Az örültségről a négy szereplő jobbra egymás felfogását vitató közreműködése informál. Azért nem teljesen, mert Adolfiná és Klára attitűdje [érzés-érezetvilága és viselkedése] még bizonytalanságaiban-következetlenségeiben is igen-igen hasonlít. Mind abban, ahogy Freud elgondolásait alkalomadtán önállóan képviselik, mind abban, ahogy dr. Goethét vitatják, akinek alapállását viszont – más okból ugyan, mint páciensei – Freud kimondottan ellenzi. Ennyi is elég volna, hogy a kirajzolódó kép kontúrjai zavarosak legyenek. Adolfiná és Klára pozíciója Freuddal és dr. Goethével szemben szerfelett hátrányos: „csak” nők, páciensek és szakképesítés nélküliek. Tehát hatalomnélküliek. Mégis – nem függetlenül rokoni környezetüktől – sok-sok náluk jóval magasabb iskolai végzettségűnél elmélyültebben gondolkodók és világosabban fogalmazók. Micsoda ellentmondás, mekkora pofon a közfelfogásnak: ők

a saját maguk szerint [is] örültek minimum vitaképesek a hivatalosan és elhivatottan kompetensekkel.

2

Irodalom és örültség együttesének hallatán, akárcsak Freud húgának, elsőként az elmebeteg írók merülnek fel. Számuk-szerepük oly nagy, hogy tüneteik ismerete alapján az összes kórforma szemlézhető, holott mára a korábbiaknál jóval részletesebb kritériumok állnak rendelkezésre. Az Elmebetegségek Nemzetközi Osztályozása jelenleg a következő kategóriákat különíti el: szervi okok következtében fellépő mentális zavarok, drogok hatására fellépő mentális zavarok, skizotipias és paranoid rendellenességek, hangulati zavarok, stresszhez kötődő rendellenességek, viselkedési zavarok, élettani tényezőkkel párosulva, felnőtt személyiség zavarai, mentális retardáció, a pszichés fejlődés zavarai, gyermek- és serdülőkorban megjelenő érzelmi zavarok. Németh Attila és Moretti Magdolna „...*ki szépen kimondja a rettenetet, azzal fel is oldja*” című szöveggyűjteménye e kategóriákat alkategóriákra bontva illusztrálja, középpontban az alkotók elmeállapotával. Korábban, főként amerikai pszichiáterek és klinikai pszichológusok kerestek elmebetegségek ismérveire verseket vagy éppen regényrészleteket, amelyek a tüneteket szemléltetve jó szolgálatot tesznek oktatási segédanyagként.

Számomra mindig az irodalmi mű van legelől, és tartózkodom attól, hogy diagnosztizáljak kóros jegyeket ott, ahol kimondva nem esik szó róluk. Goethe doktorral rokonszenvezem abban, hogy az örültség kifejezést nemcsak elfogadom, de az adott keretben helyénvalóbbnak is tartom, mint az ide-oda vetett szaktudományi terminusokat. Adolfina, Klára, Freud és dr. Goethe vitája két alapvető kérdés körül forog. Irodalmi művekben milyen (mekkora) a távolság az örültek és a többi ember között? Továbbá milyen a kapcsolat az örültség korfüggő, illetve attól független megnyilvánulásai között? Jöjjön hát egy vázlatos lista.

„Őrjöngsz, Zeusz-táplált Meneláosz; semmire nem jó / így megbomlanod / Apám őrjöng / csöppet sem józan a lelke, / Hektor rémesen őrjöng: megszállta a harc-düh.” A hősök a helyzet kihívására, a szélsőséges követelmények nyomására bomlanak meg [Homérosz, *Illász*]. A harci őrjöngés később másféle őrjöngésből kap alig kimeríthető társat, lásd Euripidész *Médeiáját*, Szophoklész *Aiasát*, Vergilius *Aeneisét*. Dante *Isteni színjátékában* csakúgy, mint Boccaccio *Dekameronjában* a szerelem már-már állandó jelzője az örült, eszeveszett, bolond. Ezzel összhangban Ariosto *Eszeveszett Orlandója* első fordításának címe *Őrjöngő Lóránt*. [E jelző egyébként Euripidész egyik tragédiájából, *Az őrjöngő Heraklész*, valamint Seneca *Őrjöngő Herculeséből* is ismerős.]

Jóllehet a világirodalom alakulását befolyásoló homéroszi eposzt több, itt felsorolt műtől évezredek választják el, az örültség tüneteit felettébb hasonlóan ábrázolják. Legyen a kérdéses személy mégoly hatalmas férfi, avagy szerelmi csalódástól megzavarodott magányos nő, eltérő körülményeik ellenére, az őket érő megrázkódtatás nyomán mind őrjöngő, dühödt, tomboló, erőszakos, eszét veszített, ön- vagy/és közveszélyes alakká változnak. Legalább is átmenetileg, fékezhetetlen sodrással túláradnak magukon. A bűba is esztelenül vesznek bele. [A melankólia leírása az antikvitás: a görög filozófia és orvoslás egyik teljesítménye a sok közül.] Kóros

állapotuk az ember végletességét érzékelteti. A mindentudó külső megfigyelő (adott esetben az őt megszemélyesítő kórus) hívja fel rá a figyelmet, jobbára a magából kivetkőzött személyt megszólítva. Az elbeszélő olykor nézőpontot vált és mintegy a lelkére beszélés eredményeként, maga a közvetlenül érintett is regisztrálja állapotát.

Shakespeare *Othellója*, Racine *Phaedrája*, Goethe *Ifjú Werthere*, Diderot *Suzanneja* [Az apáca], Walter Scott *Lammermoori Luciája*, Charlotte Brontë *Jane Eyreje*, illetve az újrairt változat [Jean Rhys, *Széles Sargasso-tenger*] hősnője, Jókai Áldorfyja [*Enyim, tied, övé*] ugyancsak a szerelem viszontagságai, netán a családi mintakövetés/öröklés hatására válnak átmenetileg vagy tartósabban örültté. Az ön- és közveszélyes őrvongótól a teljesen magába veszőig. A végletes és végzetes állapot ábrázolásában Didóéhoz (és antik meg középkori társaihoz) képest szemet szűrő eltérés a nézőpontoknak, a családi-társadalmi háttérnek, a körülményeknek, a kiváltó okoknak az összetettebb megjelenítése. E nem egészen háromszáz év irodalmi termése árnyaltabban ábrázolja az állapotot, mint az előző másfél évezredé.

Nem mondom semmi meglepőt: az [örült] ember megjelenítésében mindent és mindenkit messze felülmúlva Shakespeare a rend- (hagyomány-, szokás-, várakozás-) ellenes, bármiféle normát felrúgó talányos *Hamlet* megteremtésével hoz újat. Egyszerre tárja elém és kérdőjelezi meg a dühödt őrvongéstól mentes örültséget. Elképesztően próbára teszi az elmét, mégsem feltétlenül kóros a szakadék szélén táncolás. Meglehet, ésszerű válasz a valóban rendellenes körülményekre/feladatra, a kilátástalanság tudatával – az elválaszthatatlanul összegubancolódott helyzet és hajlam következtében. Szélsőséges határállapot, feldolgozhatatlan kettősség, ahogy magának a hősnak az önreflexiójából kitűnik. Lelkibetegsége és Ödipusz-komplexusa közötti lehetséges kapcsolat felmutatása nem ide tartozik (egyik könyvemben hosszú fejezet tárgya). Elegendő arról szólni, hogy Hamlet anyját és Guildenstern is figyelmezteti: „Én örült sem vagyok, csak tettetésből”, avagy „Én csak fölszéllel vagyok bolond.” Ugyanakkor az sem képmutató magyarázkodás, amit Laertesnek mond. „Bús elmebaj gyötör.” A lelkiállapot (és a világ) feloldhatatlan konfliktusainak érzékeltetése egyaránt megköveteli, hogy a hozzá közelálló nézőpontjából is láthassam. „Ó, mely dicső ész bomla össze itten!” – fakad ki Ofélia. „Beszéde örült: de van benne rendszer.” – így Polonius. A megítélés [besorolás-címkézés] bizonytalanságát, a kettősséget a velejáró kockázattal a testvérgyilkos nagybáty király ugyancsak érzi. „Van valami lelkén, / Amin kotolva ül e mélakór, / S minek kikölte és felpattanása / Veszélybe dönthet.”

Ugyancsak a pontos önreflektálás nem kimondottan bolondokhoz illő igénye szerint a *Don Quijote* fennen hirdeti: „Bolond vagyok, és bolond akarok lenni”, élete végén pedig így búcsúzik: „Oly soká ismertél bolondnak, most már el sem tudod hinni, hogy kijózanodtam” [Cervantes]. Hogy is tagadhatnám meg tőle? Ám az elmét megterhelő kihívás merőben másként is lehet szabad választás következménye. Már amennyire szabadnak tekinthető az a választás, amit a jellemvonások és a foglalkozásból fakadó körülmények kereteznek. „Mióta az utolsó útján az az átkozott bálna elvitte a fél lábát, Ahab számára minden rossz Moby Dickben öltött látható alakot. Megtébolyította” [Melville, *Moby Dick*]. Nem az a kérdés, hogy Ahab megszállottsága túlment-e a bármilyen értelemben vett normalitáson, hanem az, hogyan foglalhat magába tébolya annyi tulajdonságot, amelyek a célszerűen-megfontoltan cselekvő emberre jellemzők. Ahab aligha tekintett úgy magára, mint aki megörült.

A határállapot nyugózi le Dosztojevszkij teremtményeit. „Meg fogok örülni, bizonyosan meg fogok, de most még nem vagyok örült” [Ördögök]. „Megörült, megörült. Ugye, hogy megörült? N-nem, ez talán mégsem egészen örülség” [A félkegyelmű]. „Valamennyien zavart elméjűek vagyunk, azzal a kis különbséggel, hogy a 'beteg' még zavartabb” [Bűn és bűnhődés]. A Karamazov testvéreknek szinte nincs napjuk, amikor ne foglalkoznának a saját és a többiek örületével – hol bevallva, hol vitatva azt. És az embernek az az érzése, hogy a végletes élethelyzeteknek sűrűsége mágnesként vonzza a normálisan jócskán túllépő megnyilvánulásokat. Vagy éppen fordítva? Ezt látják maguk is és látja a külső megfigyelő. „Azt mondják, hogy megörültem, hogy bolond vagyok. Pedig nem” – ez Dmitrij. „Azt hiszem, az örülségnek sok különböző fajtája van. Apád után buja, anyád után szent örült vagy” – vált szót egymással Ivan és Aljosa.

A már-már heroikus nagyság és a képtelen ellentét nem hiányzik Kurtzból sem. „Értelme teljesen világos volt. De lelke örült volt” [Joseph Conrad, *A sötétség mélyén*]. Külső helyzetében nem, de gyötrelmeiben Büchner *Lenzét* idézi fel. „Fojtogatta a téboly. Mintha csak ő egymaga létezett volna, a világ csak az ő képzete. A menthetetlen örület szakadéka volt.” A meg hasonlításnak/megszállottságnak azonban gyakoribbak az egyszerre nevetséges és fantasztikus változatai. „Spanyolországnak van már királya. Én vagyok. Hogyan fészkelhette be magát az agyamba az örült gondolat, hogy valamiféle címzetes fogalmazó vagyok?” [Gogol, *Egy örült naplója*]. Ugyancsak naplóból ismerhetem meg a vallási örületig fokozódó egzisztenciális szorongást. „Valami tépte, szaggatta lelkemet. Hirtelen megértettem, hogy nincs halál, és nincs bennem többé a régi hasadás” [Tolsztoj, *Egy örült naplója*]. Ám az ellentmondások fokozásával arról is olvashatok, szinte a Gogoléval egyidejű vallomásban, miként élhető át egyszerre az örülség tudata és a külső erők kárhozzátása. „Emlékszem napokra, amikor rettegtem a megörüléstől. Aztán kitört rajtam az örülség, s én csodálkoztam, hogy hogyan rettegettem tőle valaha is” [Dickens, *A Pickwick Klub*]. Nem fogható azonban állapota Hoffmann *A homokemberében* látottakhoz. A főhős gyerekként látja, amint a család ismerőse *izzóvörös fogót lóbált* apja körül és *szem nélküli ember arcok* kísértik, hogy azután egyetemistaként, idilli környezetben *vérben forgó* szemmel legyen úrrá rajta az örület.

A képzelt üldözés okozta nagyon is valóságos kínok intenzitásának ábrázolásában méltó társa Strindberg *Infernója*. „Elhelyeztek fölöttem egy kereket, amely egész nap forog, forog. Nem mernek megölni, de titkos szerekkel meg akarnak bolondítani.” Időben is közeli testvére, de a többieknek is vérségi rokona két frissebb regényalak. „Hallotta, amint egy veréb arról énekelt görögül, hogy nincs bűn, hogy nincs halál. Mikor egy terrier szaglászni kezdte, megrémült. A kutya – emberré változott!” [Virginia Woolf, *Mrs Dalloway*]. „Gondolatkezdeményeim koponyám belső falának ütődnek. Fejem megpróbálta szétfeszíteni a fogadót, félelmében, hogy megfullad. A falak gumiként engedtek a nyomásnak. Így örültem meg” [Thomas Bernhard, *Fagy*].

Nagyjából akkor, amikor Gogol és Dickens elem állította örültjét, Poe és Dosztojevszkij – egymástól függetlenül – másféle örületet jelenített meg. William Wilson egy névrokont fedez fel, akinek a születésnapja is megegyezik a sajátjával. „Ördögi másom diadalmas hajszában követett mindenüvé.” Az elbeszélő két részre szakítja saját magát. Amikor hasonmása ellen fordul, önmaga ellen támad. A gyilkosság szó

szerint öngyilkosság. Az énhasadás különössége folytán ezt a mindenben átlátó másik én mondhatja el, vagyis a hallucinált hasonmás önreflexiója felülmúlja a hallucináció alanyáét. *A címzetes tanácsos Goljadkin úr* már nyomban, amint reggel felébred, a tükörbe pillant, orvoshoz megy és gonosz ellenségeire panaszodik. „Meg volnék háborodva? Az éji társ nem volt más, mint megtestestült hasonmás. Senki meg nem mondja, melyik az igazi Goljadkin, és melyik az utánczat.” Az egyikük erkölcsös és jó, a másikuk becsstelen és rossz. És ez utóbbi végérvényesen legyőzi az előbbit. A feszültség elviselhetetlen, Goljadkin úr végső útja a tébolydába visz. „Egy szaktudós könyve szerint, a hasonmás nem egyéb, mint első lépcsőfoka egy igen komoly elmebajnak” – mondja ugyancsak Dosztojevskij egyik alakja, egy negyedszázaddal később *[A kamasz]*.

Maupassant *Horlájának* hőse még nehezebben birkózik meg zavartsága tudatával. „Kettős életet élek, mintha két lény volna bennünk. Horla, aki bennem kísért és az örültségeket gondoltatja velem!” Az énből kihasadó másik mintha csak azért önállósult volna, hogy, megszállva a hallucinálót, teljesen leigázza. Saját nevét egyszer sem használja, ugyanakkor a másokra borzalmát kifejező, gyakran ismételt nevet kreál. Horla=hors la=ott kívül van, mármint a büntető, ördögi üldöző. „Az ember igazából nem egy, hanem kettő” – vonja le a tanulságot Dr Jekyll. „Természetem rosszabbik fele kevésbé volt erős és fejlett, mint a jó, melyet levettem” [Stevenson, *Doktor Jekyll és Mr. Hyde különös esete*]. „Örült kívánságát közölte, hogy ő maga maradjon fiatal, a kép vénüljön meg és a festmény arca viselje szenvedélyeinek és bűneinek terhét” – így Dorian Gray a róla készült portréről [Oscar Wilde, *Dorian Gray arcképe*]. Megöli a festőt, majd megsemmisíteni akarva az egyetlen bizonyítékot, beleszúr a képbe. „A padlón egy halott feküdt. Fonnyadt volt, ráncos, az arca förtelmes.” A kép viszont „ragyogó fiatalságának és szépségének minden pompájában” tündöklött. A saját *torz lelkéről* szóló elbeszélő elképzeli, hogyha leleplezi önmagát, az örültek házába viszik. Sylvia Plath *Az üvegburájának* elbeszélője öngyilkossági kísérlete előtt a saját fényképét tette egy öngyilkos halott lányé mellé. „Összeillett a kettő. Csak a szemek különböztek. De ha valaki felhúzná a lány szemhéját, ugyanaz a halott, üres tekintet meredne rám.”

3

Örület és kegyetlen bűn, eszeveszett bolond és gonosz már Dante *Pokoljában* együtt jelenik meg: „Izszonyú bolond / Capocchiót társait kínozni újí kedve.” Shakespeare Macbethje pedig a hatalom megszerzéséért és megtartásáért annyit öldökölt, hogy „lénye megzavarodott. Sokak szerint: megőrült.” „Egy apagyilkos nem megy ki a fejemből – ez megint Dosztojevskij *[Feljegyzések a holtak házából]*. „Vadállati közömbössége hihetetlen.” Olyan nagyot nem tévedett az író, amikor *alkati hibára, testi-lelki elkorcsosulásra* tette a hangsúlyt. Musil *[A tulajdonságok nélküli ember]* szintén látja a szörnyű bűn és a kóros lelkiállapot zavaros kapcsolatát. Amikor gyilkolásai után beszámíthatónak minősítették, „Moosbrugger közölte: »Elégedett vagyok, ha tudomásukra kell is hoznom, hogy egy örület ítélték el!«” Ugyancsak ebből az időből a gyilkosságzakértó Poirot: „Ostobaság azt mondani, hogy azért követ el valaki örült dolgokat, mert örült. Az elmebeteg ugyanolyan logikusan és megfontoltan

cselekszik, mint az épelméjű – a maga sajátosan elferdült szemszögéből” (Agatha Christie, *Az ABC-gyilkosságok*). A bűn megmaradt, az örület mint a viselkedés, a tett[ek] meggyőző magyarázata tovatűnt, hiába szélsőséges megnyilvánulás mindkettő. Ám roppant nehezen eldönthető és nehezen ábrázolható, miként fonódnak össze a külső és a belső tényezők; pontosabban mennyire felelősek a következményekért. Goethe doktor tétele mindenképpen módosítandó: bár az örületek nem feltétlenül szörnyetegek, bizonyos örületek nyilvánvalóan azok. Ám a gonoszság a legkevésbé sem az örület jele; ép elmével talán még pompásabban megfér.

Az viszont kétségtelen, hogy alkalomadtán az elme összeroppanása majdhogynem szükségszerű. „Voltak, akiknek a láz vagy a daganat okozta kibírhatatlan fájdalom eszüket vette, és őrjögve öngyilkosságot követtek el” (Defoe, *A londoni pestis*). De megteszi az éhség is. „Az éhség most belém mart. Agyamban örület tombol, s érzem, hogy leküzdhetetlen erők rabságába estem” (Knut Hamsun, *Éhség*). Némely örületséghez elég maga a hosszú élet. „A strulbrugok harmincéves korukon túl fokozatosan búskomorrá válnak. Nyolcvanéves korukban sok közülük egészen gyermekké válik s minden emlékezőtehetségét elveszti” (Swift, *Gulliver utazásai*). Mintha folytatása volna a következő kérdés-felelet: „Voltál már valaha Franciaországban? A lakosok fele bolond” (Voltaire, *Candide*). A testi kimerültség, a gyengélkedő szív okozta kiszolgáltatottság ugyancsak elmepusztító. „Rendőrökre, ügyészekre, törvényszéki bírákra gondoltam, akik felelősségre fognak vonni, amikor tébolyító jelenség mutatkozott ideggyötrelmeimben” (Krúdy, *Purgatórium*). Helyreállíthatatlan a károsodás, amikor a kór közvetlenül az agy szövetét támadja meg. „A paralitikus sokkot követően már csak kiegészített burka volt személyiségének” (Thomas Mann, *Doktor Faustus*). Hogy maradhatna ki az alkohol? „A napraforgó gyűlő” – panaszkodik a főhős, mire orvosa: „nem gyűlőlné annyira, ha abbahagyná a tequila-ivást. Nemcsak a teste beteg, hanem az a szerve is, amit valaha lélekeknek hívtak” (Malcolm Lowry, *Vulkán alatt*). És a kábítószerek. „Behajítasz egy methedrin pirulát, s acsarkodó skizofrén detektívek szaglásszák az éjjelidet Mindig valahol Kívül vagyok” (William Burroughs, *Meztelen ebéd*). A biológiai kihívásokkal ér fel, ha ugyan meg nem haladja őket az, amit a 20. századi politikai önkény teremt meg. „Meg kellett kísérelnem kétségbeesett helyzetemben, hogy egy fehér és egy fekete éntre hasítsam öntudatomat. Örület volt” (Zweig, *Sakknovella*). A hatalom nyomására „a második percben a Gyűlölet az őrjögésig fokozódott. Winston eltűnődött, hogy vajon nem ő maga tébolyodott-e” (Orwell, 1984).

Az örület 20. századi irodalmi ábrázolásán egyre inkább nyomot hagy a klinikai pszichológia és a pszichiátria apparátusa. „Állapota egyre rosszabbodott. A skizofrén embert joggal nevezik hasadt személyiségnek” (Fitzgerald, *Az éj szelíd trónján*). Kivált, ha „személyiségtesztek tipikus skizofrén rendszerre vallanak kényszeres és mazochista összetevőkkel” (Joanne Greenberg, *Nem ígértem rózsakertet*). Nemcsak a szakember, de a beteg és hozzátartozója is tudja, hogy „a sokkolásnak vannak határozott előnyei: olcsó, gyors, fájdalommentes. Nyavalyatörősek a rohamuk után nyugodtabban viselkednek” (Ken Kesey, *Száll a kakukk fészkére*). Csodás (?) műtét révén nemcsak ők, hanem akár elemi beszéd- és megértészavaraival sújtott gyengeelméjűek is megváltoznak. „A vizsgáztató elvitt egy hejre aszonta ez Algernon, az egér és ő nagyon joltuggya eszt az ut vesszőt csinálni. Aszonta volna kedve versenyezni Algernonnal. Aszontam persze” (Daniel Keyes, *Virágot Algernonnak*). Elbizakodottságra még sincs oka sem neki, sem

másoknak. A tévedés és a megtévesztés lehetőségei nagyok, miközben az eredmények a remények alatt maradnak. „Paranoiás skizofrénnak mondják. Hetei, hónapjai, akár évei elmúlhatnak tünetmentesen, aztán egyszer csak... zsupsz! Javulása nem időtálló” [William Styron, *Sophie választ*]. „Nemcsak egyféle úgynevezett depresszió létezik. Az üveges szemű anhedónia *majdnem semmi*. Az igazi ragadozót az illetékesek klinikai depressziónak vagy unipoláris hangulatzavarnak nevezik. Az emberi léttel teljesen összeférhetetlen szintű pszichés fájdalom” [David Foster Wallace, *Végtelen tréfa*]. Ám legyenek a tünetek mégoly kórosak, nemcsak kategorikus minősítésük, de ábrázolásuk is óvatosságra int. „A beteg, akire ráragasztották a skizofrénia címkéjét, nem ember, hanem ellentéte, *őrült*” [Heinar Kipphardt, *Alexander*].

Az *őrültség* – a mind szakszerűbb osztályozás ellenére – meglehetősen homályos kategória, akárcsak, hogy ne menjek messze, a [szép]irodalom. A határoknak nincs élük, és ezért bizonytalan „tisztá” leírásukat megadni. Wittgensteinhez fordulok, aki ilyen esetekre a családi hasonlóság fogalmát javasolja. Mintha az *őrültségre* jellemző összes tünet ugyanannak a családnak a tagjai lennének. Olykor átfogó, olykor részleges, olykor átfedő-keresztező hasonlósággal. Éppúgy nincs mereven rögzített készlete az *őrültség* jellemzőinek – illetve, uram bocsá, az irodalmi műnek –, ahogy nincs a család összes tagjára találó fizikai jellemzőknek. A fonáságok önmagukban is csábíthatnak a parodizálásra, amit a határok megvonásának kényszere tovább fokoz. „Orr *őrült*, tehát le lehet szerelni. De ha kéri a leszerelését, akkor már nem lehet *őrült*, és további bevetésekre küldhető. Ha megy, akkor *őrült*, és nem kell mennie; de ha nem akar menni, akkor egészséges, és mennie kell” [Joseph Heller, *A 22-es csapdája*]. Vonnegut pedig, magát is bevonva, felemás módon távolítja-közelíti, ahogy szöveg- és jellemalkotással bánik. „Én teremtettem mindkettőjüket, és nem sok idő kellett hozzá, hogy Trout a teljes tébolyba kergesse Dwayne-t, Dwayne pedig leharapja Trout ujjpercét. Ami engem illet, én tisztas távolságban maradtam mindeme erőszaktól” [*Bajnokok reggelije*].

Évezredek erősítik meg, hogy „Sok minden van, mi csodálatos, / de az embernél nincs semmi csodálatosabb.” A bolond embernél még inkább. Ha az *őrültség* nem létezne, az elbeszélő- és drámairodalomnak feltétlenül ki kellett volna találni valami hasonlót. Az *őrült* karakterek esztelen kimetszését követően a világirodalom sokat veszítene és semmit se nyerne. Homérosztól kezdve ugyan mindegyik szöveghely zavart elméről beszél, ám igen változatosan. Hektor *örjögése* Didóénak sem túlságosan közeli rokona, nemhogy Lammermoori Luciéának; Dorian Gray tombolása vagy épp az imént nevezett *dühöngő* Dwayné még kevesebb hasonlóságot mutat. Nyilván még messzebb van mindnyájuktól Hamlet, Karamazov Ivan és Doktor Faustus, akiknek jellemvonásai [tünetei] eleve nem téveszthetők össze, megjelenítésük végképp nem. Csakhogy azon a különbségen sincs mit meglepődnöm, ahogy Arisztotelész meg Plinius értekezik a térről Einsteinhez vagy a nemzetközi élvonalhoz tartozó bármelyik mai fizikushoz képest. Ám az intézményes haladás a fizikában [és társaiban] mostanság, a „big science” korában nem huszonöt századon, huszonöt éven belül is szembeszökő. Holott a nemzetközi élvonalhoz tartozó mai fizikus bizonyára nem tehetségesebb, mint Arisztotelész vagy akár Plinius. Az utóbbiak grandiózus életműve inkább az ellenkezője mellett szól. Mindhiába: a kutatási lehetőségek/eljárások, a felhalmozott egzakt ismeretek elképesztő tudományos fölényhez juttatják az előb-

bieket, ha méltánytalanul félretéve minden egyebet, kizárólag a kérdéses tárgyról kívánunk tájékozódni.

Persze a *Végtelen tréfa* éppúgy nem tudományos mű, lazább értelemben sem, mint az *Iliász* meg a többiek. Elbeszélő irodalmi alkotásokként a művészet darabjai. Márpedig a művészet – változzon az idők során bármennyit – nem halad. A később megszülető mű elvileg semmivel nem magasabb rendű, mint az akár sokkal korábbi. „Einstein relativitáselmélete haladás a newtoni fizikához képest. De az atonális zene nem haladás Mozarthoz képest. Nem lehet meghaladni Mozartot.” [De Rougemont] A *Golden Gate* sem múlja felül a gízai piramisokat. Abszurd volna az az állítás is, hogy Wallace műve művészibb módon, értsd esztétikailag értékesebben ábrázolja világát, mint Homérosz vagy Vergilius az övét. Még azt sem mondhatom, hogy ők kevésbé érdeklődtek az ember belső állapotának és adott esetben felborult lelkiállapotának megjelenítése iránt, mint mai kollégáik. Hiszen az egyikük alakjaiban ott a sebzettség keltette düh, az igazságtalanság kiváltotta, józanságot felrúgó őrjöngés, bomlottság, zaklatottság. És ott a másikiban a szerelmi bánattal járó, szivre nehezedő érzés, letörtség, ott az elsápadás, a kín, az esztelen tombolás, a csontig hatoló, borzalmas öngyilkosságba torkoló tébolyodottság.

Ám semelyik (megidézett szereplőnk) bemutatása nem fogható Vonnegut ironikus (szöveg)játékához. Még kevésbé a hosszú szövegoldalakat kísérő differenciál-diagnosztikai aprólékossághoz, amellyel David Foster Wallace nőszereplője lelkiállapotát, nemcsak a külső megfigyelő számára megtapasztalható viselkedését, hanem kizárólag önmaga által hozzáférhető érzéseit feltárja. Jobbára a mindentudó narrátor elbeszélésében, olykor azonban felvéve az alanynak a nézőpontját és beszédmódját. Az író belebújik szereplőjébe. Érzékelteti, hogy annak baja maga a rettenet, mivel döntően nem kiborító események váltják ki, sajnálatos reaktív megnyilvánulásként, ahogy a nagy antik auktorok sugallták. Az érzés elválaszthatatlanul egy az átélővel. Csak vele együtt szüntethető meg.

E teljesítmények nyilván lehetetlenek lettek volna, ha a mindentudó narrátor köntösében rejtőző író nem foglalkoztatta volna tárgya oly erősen. [Az élettörténeti okok ezúttal mellékesek.] Akkor is lehetetlen lett volna, ha a tárgyról annyi és olyan ismeretünk volna, mint volt annak idején. Nem mintha a *Bajnokok reggelije*- vagy a *Végtelen tréfa*-részlet az elmezavarok legfrissebb kézikönyvének megfelelő helyén olvasható tünetek felmondásából állna. A korszerű tünettan ismerete az átélést/ábrázolást is alakította anélkül, hogy illusztrációvá vált volna. Nem pusztán az okozza az észlelt különbséget, hogy az elbeszélő irodalom a művészetek közül egészen különleges, a műben közvetlenül is megjelenő kapcsolatban áll a mindenkori világ-és emberismerettel, de az is, hogy a *condition humaine*-ben az állandó és változó elemek összefonódnak. Belátásukhoz nem feltétlenül szükségesek évezredek. Egyszerűen szólva: a *Bajnokok reggelije* meg a *Végtelen tréfa* embere részben azonos-hasonló, részben más módon dühöngő/depressziós, mint az *Aeneis*é vagy *Iliász*é. Nem tehetem hozzá: függetlenül attól, hogy állapotát minek nevezi, mert attól is függően. Ezért [az egyre kevesebb] irodalmi olvasó inkább az előbbiekhöz, mint az utóbbiakhoz fordul. A [lehetséges] világ, aminek természetesen az ábrázolás módja is része, énközeli nekik.

A felvezetésül szolgáló regény alakjainak álláspontjával szemben tehát nagyon távoli regény-és drámaalakok, akárcsak igen közeli arról tanúskodnak, hogy még

a hasonlóan örültek is markánsan különbözők, akkor is, ha ugyanannak a kornak gyermekei. Éppen ez a széles körű változatosság a kihívás: nagy teret nyitva az irodalmi ábrázolás előtt. Lebilincselő és emlékezetbe vésődő hatását fokozza az alakok különös-kóros eltérése, legyenek a szereplők határozottan vagy kevésbé örültek, netán pillanatnyilag (?) köztes állapotban. Valamirevaló irodalom se bolondot, se normálisat nem mutat egyformának. Merthogy, egyszerűen szólva, semelyik ember nem egyszerű. Nem kell ahhoz örülni, hogy se önmagát, se mást ne értsen meg az ember. Az irodalmi örültek, megkülönböztetetten a remekművek örültjei mégis átlátják a világot és benne a maguk hely[zet]ét. Olyannyira, hogy már-már az az érzésem: éppen emiatt örültek meg, ha az átlagosnál is bonyolultabb lelkiállapotukat egyáltalán találó így jelölni. Az irodalom további bravúrja, hogy ellentétes irányból a sivár érzelmű, netán elbutuló örültek megközelítésével, a nagyon különböző másik ember beleélő megértésének lehetőségével felülírja a mindennapi közbeszédben leggyakrabban ismétlődő sztereotip jegyeket.

A megidézett szereplők abból a majdnem hetven szövegből valók, amelyeket kigyűjtöttem. Mintám olyan kilencvenoldalas könyvet tesz ki, amelynek oldalain négyszáz szó van. Lássuk a leggyakrabban fellelhető tulajdonságokat, illetve cselekedeteket! Magától értetődően örült[ség]-örület-megörül a vezető kulcsszó, nagyjából átlagosan négy jut egy-egy szövegre. Szinonimaként: *bolond[ság]-megbolondul, téboly[odott]-megtébolyodik, elmebeteg[ség]-elmebaj* egyike szövegenként legalább egyszer előfordul. [Mármost ha egyenletesen oszlanának el.] Szakkifejezések sokkal ritkábban, csak néhány 20. századi műrészletben jelennek meg. Főleg a *depresszió* [szinte mind Foster Wallace-nál], olykor *skizofrénia* és *paranoia*. Eltérően tőlük, az összes fentebbi egyszerre két szerepet lát el: megnevezi és jellemzi a viselkedés-állapot meghatározó jegyét. „Azt mondom, örült; mert 'örült', mi az? / Hanemha örült lenni s nem egyéb” – hallom Poloniustól.

Egyéb tulajdonságok külön-külön nem, de egymással többé-kevésbé kéz a kézben részletezik az állapotot: *düh[öngés]-örjögés-tombolás-féltelenség-roham, szenvedély[es-ség]-kín-szenvedés-gyötrő[dés]-gyötrelem, esztelen[ség]-eszeveszett[ség]-ostobaság-részség-megháborodás-megbomlottság*. [Egy-egy majdnem minden szövegre jut közülük.] Rém-rémület-megrémül-retteg[és], *boldogtalanság-boldogság hiánya-eltűnése, nyomaszt[ó]-szorong[ás]-szorongó* közül legalább egy minden harmadik szövegre jut. *Vad[ság], zavarodott[ság], búskomorság-búbánat-mélakór-melankólia* egyszer minden negyedik szövegben olvasható. Minimum a szövegek tizedében *bosszú, nyugtalan[ság], megszállott[ság], kétségbeesés, hasadtság, üres[ség], láz[as], tehetetlen[ség]* bukkan fel.

Majdnem minden harmadik szöveg *gyilkossággal*, illetve öngyilkossággal végződik. És még nem említettem a gyilkossági, néhány öngyilkossági kísérletet, de nélkülük is szembeötlők az irodalmi örültek *erőszakos kitörései* [verekedés, rohanás össze-vissza, ordítózás, fenyegetőzés, harapás, haj-ruhatépés, gyűjtogatás, tárgyak hajigálása, lövöldözés, személy elrablása, levizelése, vonszolása]. Mivel mindegyik alakot nem jellemezheti az összes megnyilvánulás-tünet, egyikük vagy másikuk [kór]képét előfordulásuk éppen adott együttese szabja meg. Összefonódásuk jelzi az irodalmi örült[ség] szerepét. Melléteszem azt a kritikus jellemképet, amelyet a 15. század végén száznál több fejezetből álló elbeszélő költeményében, *A Bolondok Hajójában* Sebastian Brant

vázolt fel. [Modernre hangolt változata Katharine Anne Porter azonos című regénye.] Az utasok fősvények, rágalmozók, részegesek, zúrzavart keltők, kicsapongók, házasságtörők, kéjvágyók, szentségtelenek, mohók, falánkak, irigyek, különcök, gonoszkodók. A bolond tehát erkölcsileg felettebb kifogásolható, ám nagyon is emberi, egyáltalán nem beteges-kóros gyarlóságoknak, hibáknak, ferde szokásoknak, mindennapi bűnöknek a hordozója. Mint a hajó utasainak, magunkra kell(ene) ismernünk.

Neszlár Sándor

Megérkezni egy másik valóságba

Nigériában nem gondoltam a költöző madarakra, legalábbis úgy emlékszem, hogy nem, annyi minden történt egyszerre, összerosódnak az események. Pedig jó lett volna, ha eszembe jutnak, mégiscsak télen utaztam Afrikába. Gyerekkoromban sokat tűnődtem azon, mi hajtja őket évről évre, hogy elrepüljenek, szívesen utánuk mentem volna, főleg télen, a hidegből a melegbe, az tetszett volna. És akkor, amikor felnőttként pontosan ez történt velem, egy hetet tölthettem Nigéria fővárosában, Abujában, vagyis a télből elutaztam a nyárba, és megtapasztalhattam volna személyesen is, mit csinálnak ott kint a madaraink, egyszerűen megfeledkeztem róluk. Az utóbbi időben egyre türelmetlenebbül és rövidebben kezdtem elmesélni az abujai kirándulásom történetét, ezért fogtam neki megírni ezt a szöveget.

Hétfő

Hajnali 5-re állítom be az ébresztőt, de ahogy az utazás előtt lenni szokott, mielőtt megszólalna, már felébredek, pontosabban felriadok: „Úristen, nem szólt a telefon, biztosan elaludtam, és lekéstem a gépet!” Kinézek az ablakon, odakint vaksötét van, nyújtózom a telefonért, hogy megnézzem az időt, abban a pillanatban szólal meg. Az indulás előtti izgalom ideges feszültséggel keveredik. Leülök még egy kicsit az asztalhoz, és írok tizenöt percet, alibimondatok a noteszbe, de mégis megnyugtatnak.

A Deák téren az orrom előtt megy el a reptéri busz, pontosan úgy, ahogy korábban a metró. Ráadásul a hó is szállingózni kezd, behúzódom a buszmegállóba a többi várakozó mellé. A buszon időnként letörlöm a bepárasodott ablaküveget, hogy kilássak, de csak a szürke, elmosódott, ébredező várost látni.

A repülőtéren sokan vannak, ennek ellenére minden sor gyorsan halad, hamar túljutok a szokásos ellenőrzéseken. Bent iszom egy kávé, és beveszem a malária-gyógyszert, az ásványvíz itt már 650 forint, kint a Sparban még csak 45 volt. Megke-resem, hogy honnan indul az isztambuli gép, már elég sokan ott vannak. Leülök egy padra, és becsukom a szemem néhány pillanatra. Várunk. Egy férfi tanácsstalanul néz körbe, intek neki, hogy mellettem van még egy hely. Rám mosolyog, ő az egyetlen színes bőrű közülünk.